

Könyvismertetés.

Handbuch zum Neuen Testament herausgegeben von *Hans Lietzmann* (jenai tanár). Tübingen J. C. B. Mohr (Paul Liebeck) 1906 s következő évek. 5 kötet.

Az 1906. év május havában jelent meg a fent idézett „kézikönyv“ első füzeté, Lietzmanntól a római levél magyarázata. Azóta egymás után megjelentek a további füzetek, úgy, hogy az egész mű közel van a befejezéshez. Mi azért elérkezettnek látjuk az időt, hogy olvasóink figyelmét felhívjuk eddig megjelent részeire.

A vállalat az újabb időnek élénk vallástörténeti mozgalmakból indult ki. Ezeknek egyik elismert törekvése azon vonatkozások felmutatására irányult, melyek a keresztyén vallást kora vallásaival, de kulturájával, nyelvével is összekapcsolják. Ezen törekvések arra vezettek, hogy a theologusok a philologusok és ez utóbbiak a theologusok munkája iránt is érdeklődtek, sőt közös munkára is szövetkeztek. Ily szövetkezés jutott épen a mi „kézikönyvünk“ szerkesztésében is érvényre. Theologusok és philologusok közös munkára álltak össze és megkezdték kézikönyvünk kiadását.

A „kézikönyv“ azon munkának eredményét, melyet a feliratok és papyrusok felfedezése és kiadása, a hellenistikus görög írók műveinek megismerése révén lehetővé vált kutatások a hellenisztikus kultúra, azután a nyelv és vallástörténet terén elértek, az újtestamentum magyarázatára akarja felhasználni és így lehetőleg csekély terjedelmű alakban mindent össze akar hordani, amire az újtestamentum tanulmányozásánál szükségünk van.

Az egész mű 5 kötetre volt tervezve. Az első kötet már készen áll, sőt részben már 2. és 3. kiadásban is megjelent. Tartalma: 1. *újszövetségi görög nyelvtan*, melyet *Radermacher L.* bécsi egyetemi tanár írt (IV. és 207. l. Ára: külön 4 mk). A „kézikönyv“ feladatának megfelelőleg az újszövetségi görög nyelvet a népnyelvvel való összefüggésben adja elő, ami azt a következményt vonja maga után, hogy az egykorú egész népnyelvre és nemcsak az újtestamentum nyelvére terjeszkedik ki és azért a szabályok példáit is ily tágabb mezőről veszi, míg az újtestamentomi nyelvet nem meríti ki. Élvezetesebb stílusú, mint Blass nyelvtana, de Blass minden szárazsága mellett mégis hasznosabb a theologusra nézve, aki az újszövetség nyelvével meg akar ismerkedni. Első kötetünk további tartalma: 2. *Wendland Pál* göttingeni tanár műve: „Die hellenistisch-römische Kultur in ihren Beziehungen zu Judentum und Christentum“ (256. l.) és 3. ugyancsak *Wendland Páltól*: „Die urchristlichen Literaturformen“ (357—448. l. és az utóbbi két részhez 14 táblával. E két rész ára külön 8 mk; az egész első kötet ára pedig 12 mk).

Wendland ezen két művének kiválóságát már az a körülmény is dicséri, hogy rövid idő alatt már 2. és 3. kiadásban jelent meg. A hellenisztikus-római kulturáról szólóban azt akarja a szerző az újszövetség megértése céljából nyújtani, amit eddig az u. n. „kortörténet“-ben találtunk, csakhogy ő ezt az anyagot határozottabban helyezi a vallástörténeti újabb kutatások eredményeinek szempontja alá. Szerzőnk meghatározza a hellenizmus jelentőségét, szól az állam- és a társadalomról, majd „kosmopolitizmus és individualizmus“ cím alatt szól a stoáról is és azután a philosophiáról, sophistikáról s iskolaügyről a hellenizmus korában (1—4. fejt.). Igen fontos azután, amit az 5. fejezetben a philosophiai propagandáról s a diatribéről, a 6. fejezetben a hellenisztikus vallástörténetből, a 7. fejezetben pedig a római vallási fejlődésről olvasunk. Az utolsó két (9. s 10.) fejezet tárgyalja a hellenizmus viszonyát a zsidósághoz és a keresztyén-séghez, míg a 8. fejezet az első kiadás függelékét, mely a synkretizmust és a gnoszticizmust tárgyalja, most az előadás egymásutánjába állítja s a vallástörnéttel összeköti. Ezen új kiadás a szerző állítása szerint különben is minden oldalán szenvedett változtatásokat, kiegészítéseket, rövidítéseket. Végül a keresztyén irodalmi alakokról szóló rész egy újtestamentomi bevezetés eredményeit nyújtja s kiegészíti anélkül, hogy ilyet magát akarna adni. Itt hallunk az evangéliomokról, az apostolok cselekedeteit tárgyaló irodalmi termékekről, a levelekről, apokalypsisokról és végül a keresztyén apologetikus irodalomról. A szerző különben kijelenti, hogy nem sok új felfedezést tett és forrásai közt főleg liberális műveket emleget. Ezek szellemének megfelelnek aztán azon eredmények is legnagyobb részt, melyekre jut.

Kézikönyvünk 2—4. kötete magában foglalja a vallástörténeti vonatkozások feltüntetésével megírt rövid újszövetségi kommentárt. A 2. kötet tartalmát az *evangéliomok* fogják alkotni, („Die Evangelien“). Eddig megjelent: *Márk evangélioma* (148 l. Ára: külön 2.85 mk) és *Máté evangélioma* (149 357 l. Ára külön 4 mk). Mind a kettőt *Klostermann* Erich, strassburgi tanár magyarázta *Gressmann* Hugó berlini tanár közreműködésével, aki a semiticára vonatkozó fejtegetéseket felülbírálta. Klostermann igen szűk téren nagyon sokat nyújt. Az evangéliomok fordítása alatt elég behatóan tájékoztató magyarázó jegyzetek találhatók, melyekben a tárgyi vagy magyarázati szempontból szükséges összehasonlítás céljára idézett szövegeket is sokszor közli s köztük a vallástörténeti párhuzamokat is, ami kommentárunknak egy jellemző sajátosságát és előnyét alkotja. Klostermann különben legtöbbnyire közli más állásponton lévő magyarázók nézeteit is (pl. Mt. ev. magyarázatában Zahnt is figyelembe veszi), noha ő sokszor nem foglal el döntő álláspontot, vagy a szabadelvűt pártolja. Az evangéliomok sorából végül megjelent még: *János evangélioma* Lic. Bauer W. marburgi tanár tollából (IV. és 189 l. Ára külön 3.70 mk), aki Holtzmannak a jánosi iratokhoz írt kom-

mentárja új kiadása által elő volt készülve e munkára. De magyarázata, szelleme is meg volt határozva ez által. Az evangéliumok közül tehát csak *Lukács ev.* hiányzik még.

A 3. kötet Pál apostol leveleit fogja tartalmazni. Eddig megjelentek *Pál főlevelei* (a róm., 1. és 2. kor. és gal. levél XII. és 264 l. Ára külön : 5·30 mk), melyeket a kiadó, *Lietzmann* jeni tanár magyarázott. Itt is fordítással találkozunk s jegyzetek alakjában magyarázatokkal. Kommentárunk ezen részében a magyarázatokat néha hiányosnak találtam. Sok nehézségen magyarázat nélkül ment át a szerző. Ellenben megtalálhatók itt is elég nagy számmal a zsidó és a pogány íróból vett párhuzamok a vallástörténeti vonatkozások megvilágítására. A 3. kötetben helyet foglalnak még Pál ap. kisebb levelei is, melyeket *Dibelius Márton* berlini magántanár magyaráz. Megjelent belőlük az 1. s. 2. thess., a philipp. levél (64. l. Ára külön 1·20 mk), azután a kolossei, ephes. és a Philemonhoz írt levél (65–132. l. Ára 1·40 mk). Pál kisebb levelei sorából hátra vannak még a pásztorlevelek (1. s. 2. Tim. s Tit.), melyek még nem jelentek meg.

A 4. kötetbe sorolták első sorban az *Apostolok cselekedetei* könyvét, melyet *Preuschen* lelkész magyarázott (X. és 160. l. Ára külön 3 mk). Azután következnek az u. n. *katholikus levelek* (Jak. Judás, Péter 1. s 2. levele és János 1., 2. s 3. levele), melyeket *Windisch* lipcsei magántanár magyarázott (140 l. 2·80 mk). A fiatal szerző magyarázata sok tekintetben sajátos úton halad és a kritika nagy részének tetszésével találkozott. A 4. kötetből még hiányzik a *héber levél* magyarázata (mely ép e napokban jelent meg szintén *Windisch* tollából) és az *apokalypsis*, melyet *Heitmüller* marburgi tanár fog írni.

Végül az 5. kötet, mely szintén már teljesen megjelent, az új testamentom gyakorlati magyarázatát adja, melyet *Niebergall*, heidelbergi tanár megírta. (Ára 11·20 mk).

Ha az egész kézikönyvre előfizetünk, akkor általában 10⁰/₀-al olcsóbban adják, úgyhogy elég olcsó, rövid magyarázatot kapunk benne, mely a mi korunk tudományának álláspontjáról általában liberális theol. szellemben oldja meg az újszövetségi exegesis problémáit. Akik ilyen művet keresnek, azoknak azt melegen ajánljuk.

D. Dr. H. J. Holtzmann : Lehrbuch der neutestamentlichen Theologie. Zweite neubearbeitete Auflage herausgegeben v. D. A. Jülicher u. Lic. W. Bauer. Tübingen. Verlag von J. C. B. Mohr (Paul Siebeck) 1911. 2 kötet. (XX. és 580 l. XVI. és 615 l. 8.) Ára : füzve 24 mk (28·80 K), kötve 30 mk (36 K).

Holtzmann *Henr. Gyula*, strassburgi theol. tanár egyike volt a legjelesebb újtestamentomi theologusoknak. Alapos és széleskörű tudás, az újtestamentomi problémák teljes ismerete és ledöntésük tekintetében következetes liberális álláspont jellemezték e nagy tekintélynek örvendő theologust. Miután több évi

(1861—1874.) heidelbergi tanárkodás után (mely alatt egy Bécsbe szóló meghívást, mely a D. theol. adományozásával megtisztelte, magától elhárított) 30 évig (1874—1904.) a strassburgi egyetemen szolgált a theologia tudományát, nyugdíjba ment és pár év múlva, 1910. aug. 4-én meghalt. Irodalmi működése nagyon terjedelmes volt. Nagyobb műveiben állást foglalt a synoptikus kérdésben (1863.) és itt nagy mértékben hozzájárult az ú. n. kétforrás hypothesis tekintélyének megalapításához, hozzászólt azután az efezusi és kolossei levelek (1872.), majd a pásztorlevelek kritikájához (1880). Holtzmann volt a Lipsius, Schmiedel és Sodennel kiadott „Handkommentar zum N. T.“ lelke; ő maga szolgáltatta abban a synoptikus evangéliumok és az Acta, azután a jánosi iratok magyarázatát, melyet példás alaposság és rövidség jellemez. Igen sok kisebb-nagyobb terjedelmű műve s kritikai irodalmi munkássága mellett különösen még két összefoglaló művét kell kiemelnünk: újtestamentomi bevezetését (1885. 3. kiad. 1892.) és fent idézett újtestamentomi theológiáját, melyben élete munkáját összegezte.

Szerzőnk ezen műve először 1897-ben látott napvilágot. Előadásai nyomán készítette. A szövegben a maga álláspontjának ad kifejezést, míg az igen gazdag, nagy tért elfoglaló jegyzetekben szaktársainak állásfoglalását jellemzi, sokszor műveikből vett nagyobb-kisebb jellemző idézetekkel. Ilyen módon Holtzmann újtestamentomi theológiája a megjelenése idejéig az újtestamentum terén végzett tudományos munkának valóságos tárháza, melyben még a külföldi (francia, angol) tudomány irodalma is figyelemben részesült. Nem csoda tehát, ha Holtzmann művének theol. álláspontra való tekintet nélkül széleskörű nagy elismerésben volt része.

Holtzmann azonban nemcsak tudós, lelkiismeretes, hanem igen szorgalmas ember is volt. Művén megjelenése után folyton tovább dolgozgatott; javítgatta, pótolta nemcsak szövegét, hanem a többi theologiai szakírók műveinek regisztrálásával, nézeteiknek, fejtegetéseiknek figyelembe vételével annak jegyzeteit is. Szóval, Holtzmann még életében állandóan gondoskodott róla, hogy műve a kor és tudományos haladás színvonalán maradjon. Így magyarázható, hogy halála után újtestamentomi theológiája 2. kiadásának kész kéziratát találták meg, melyet aztán Jülicher és Bauer marburgi tanárok kiadtak. Holtzmann még az előszót is maga írta, mely az első kötet elején helyet foglalt. A kiadóknak a 2. kötet élén található előszava szerint a kéziratnak semmi hézaga nem volt, melyet nekik ki kellett volna tölteniök. Ők „csak szemeiket és kezeiket bocsátották rendelkezésre, hogy a mű még a kellő időben a nyilvánosság elé juthasson“.

A 2. kiadás nagy mértékben különbözik az első kiadástól. Már a kiadók is megjegyzik, hogy „az első kiadásnak legkisebb szakasza sem maradt meg változatlanul“. És ebben e sorok írójának igazat kell nekik adnia. A két kiadás alapos összehasonlítása

alapján mondhatja ezt. Ez meglátszik már abból is, hogy az első kötet 503 lapja 580-ra és a 2. kötet 532 lapja 615-re növekedett. Az új előszó is az első kiadás előszavának alapos átdolgozása. Itt fontos, hogy szerzőnk Krüger, Wrede és ennek „Anwalt“-ja, Bousset követelésével szemben továbbra is (szinte még határozottabban mint az 1. kiadásban) ragaszkodik az újtestamentomi theologia elnevezéséhez és tudományunknak az újszövetségi iratokra való szorítkozásához. Sőt ezt a kánon jelentőségével is indokolja. „Bei der unvergleichlichen Bedeutung, welche gerade der . . . neutest. Kanon für die christl. Theologie . . . gewonnen hat, darf eine gesonderte Behandlung dieser Auswahl von urchristlicher Literatur noch immer auf Verständniss und Billigung rechnen“. (IX. 1.). Aztán jellemző szerzőnknek igazi tudóshoz illő alázatossága, mellyel Wredével szemben elismeri, hogy műve nem érte el tudományunk ideálját, mert nemcsak könyve célja, hanem a szerző természete s képessége sem engedte meg, hogy műalkotást („Kunstwerk“) létesítsen, amilyeneknek Wernle, Pfeleiderer s Hausrath műveit („glänzende Werke“) tekinti (X. 1.). Átdolgozta aztán Holtzmann disciplinánk történetét (5—20. 1.) methodológiáját (20—26. 1.). Különös átdolgozásra szorult már az első fejezet, mely a késői zsidóságról szól, amint erről Dalman győzheti meg az embert. És tényleg ezen fejezetre Holtzmann sok munkát fordított. A phariseizmus és sadduceizmus ellentétének történeti eredetéről pl. most 7 lapon ír, míg az 1. kiadás 2 lapon végzett vele. Gyökeres átdolgozásban részesült a zsinagóga theol. rendszerének előadása. Már a forrásokról is sokkal többet találunk (7 l.), mint az első kiadásban (3. l.). Új részek szólnak a 2. kiadásban isten országáról és a mennyek országáról a zsidóknál (85—88. l.), a görög-római egykorú világról, (110—118. l.), a synkretizmus,- gnosticizmus- és mysticizmusról (148—159. l.), amiből meglátszik, hogy Holtzmann lelkiismeretesen számolt a vallástörténeti kutatás újonnan sokat hangoztatott módszerével is.

Csekélyebb átdolgozáson mentek át a Jézus hirdetéseinek előfeltételeiről (159—182. l.), azután Jézusnak a törvénnyel szemben elfoglalt álláspontjáról (182—210. l.) szóló részek, bár ez utóbbiban új felírásokkal is találkozunk (4. pont). Az isten és az ember viszonyáról szóló részben akadnak átdolgozások, bővítések (2. pont), azután olyan részek is, melyek az 1. kiadásban Jézus eschatológiájában foglaltak helyet. A Jézus tanával foglalkozó 4. részben („istenországa“) vannak felcserélések. Az 1. és 2. kiadás 2. és 3. pontja helyet cserélt egymással, úgyszintén az 5. és 6. pont is. E mellett akadnak itt is kisebb-nagyobb mérvű átdolgozások. Hasonló változtatások találhatók az 5. részben, mely Jézus eschatológiáját tárgyalja. A 7. részben találunk megint új pontokat is (a 3. s 5. pont).

Az első kötetben Jézus tanán kívül szó van még az őskereszttyénségről, melynek előadásában szintén találkozunk új tárggyal, a gnostikus s synkretistikus zsidósággal (468—470. l.).

A 2. kötetben a páli és a jánosi theologia foglal helyet. Itt természetesen szintén találkozunk gyökeres s alapos átdolgozásokkal. Új pont szól a Pál apostol rendszere kérdéséről (8–12. l.). Pál megtéréséről most 5 helyett 3 pontban szól. Egy új pont foglalkozik a szentségek tanának kezdeteivel Pálnál (207. kk. l.). A mai tudományos tárgyalások hatása, hogy egy új pont Jézus és Pál viszonyát kutatja (229–236. l.). Különösen alapos átdolgozáson ment át a pásztorlevelekről szóló szakasz. És hogy a jánosi theológiával foglalkozó szakaszon is Holtzmann sokat javított, magától értetődik. Szóval mondhatjuk, hogy Holtzmann újtestamentomi theológiájának 2. kiadása új könyv. De azzá teszük különösen a jegyzetek is. Azok t. i. teljesen újak. Az 1. kiadás jegyzeteit, melyek az 1897-ig megjelent szakirodalmat figyelembe vették, most egészen más jegyzetek pótolják, melyek az 1897–1910. évek szakirodalmát tartják számon. Másképp Holtzmann nem cselekedhetett, hogy műve jellegét fenntartsa, mely abban áll, hogy a kor tudományának állását visszatükröztesse. Az 1897. év előtti év utáni irodalom feldolgozása megbontotta volna a mű terjedelmét. Mindennek következtése pedig az, hogy az egészen új 2. kiadás mellett, mely ezért szakkönyvtárakból nem hiányozhatik, az 1. kiadásnak is még nagy értéke marad, úgyhogy ennek birtoka a 2. kiadás mellett egyáltalán nem válik feleslegessé.

Dr. Daxer György.

Die Religion in Geschichte und Gegenwart. Handwörterbuch in gemeinverständlicher Darstellung . . . Unter Mitwirkung von Hermann Gunkel und Otto Scheel herausgegeben von Friedrich Michael Schiele und Leopold Zscharnack. Tübingen J. C. B. Mohr (Paul Siebeck) kiadása. I–III. kötet. A két első kötet ára kötve à 26 Mk. A harmadiké 30 Mk. (A két utolsó kötet még nem jelent meg. Az egész mű ára kötve kb. 135 Mk. lesz).

Az utolsó pár évtizedben a theologiai tudomány nagyot haladt. A munkamegosztás és az egyes kérdésekkel való beható foglalkozásra való törekvés megtermették a maguk gyümölcsseit. Az univerzális tudás helyébe a szaktudás lépett tudományos eszménykép, a jó munkabeosztás és a helyes önmérséklettel végzett speciális kutatások rengeteg új anyagot tettek hozzáférhetővé, ismereteinket nemcsak gyarapították, hanem mélyítették és sokban helyesbítették is. Azonban a mai theologiai kutatásnak nem a szakszerűség, a megbízhatóság, a kevésen és a kicsiben való hűség az egyedüli jellemvonása. Ennél sokkal jellegzetesebb rá nézve az a tény, hogy az utolsó két évszázadban a theologia látköre roppantul kiszélesedett, hogy a theologia kinőtt az egyes egyházak keretéből, mind több és több szabadságot vett magának, áttörte azokat a korlátokat és elítéleteket, melyek a szabad mozgásban gátolták s a többi tudományok egyenjogú és egyenrangú társává küzdötte fel magát. Mert az az idő, amikor a theologia királynő volt, elmúlt. Azóta volt olyan kor is, melyben a

theologia legszentebb eszményeit csak a „vagy család, vagy butaság“ alternatívájának a mértékével mérték. Most a theológiának azért kell megint küzdenie, hogy a tudományok helyet adjanak neki maguk között, magukkal egyenrangúnak ismerjék el.

Az elismertetésnek azonban ára és feltételei vannak. A theológiának le kell mondania sajátos meggyőződéseiről. Úgy a szentírást, mint a hitvallásokat ki kell szolgáltatnia a tudományos kutatás számára s magának is hozzá kell ahhoz szoknia, hogy a többi tudományok kipróbált módszereivel dolgozzék. Útat kell nyitnia saját területén keresztül a kritikának. Célja tekintetében is alkalmazkodnia kell a közös nagy tudományos célhoz: ő sem szolgálhatja mint tudomány egy kisebb vagy nagyobb közösség, felekezet, egyház vagy vallás érdekeit, hanem az *igazságot* kell keresnie.

A nagy árat a theologusok egy része szívesen, más része kelletlenül, de megfizette s mi ennek a tudományos haladáshoz való alkalmazkodásnak, a kérlelhetetlen igazságszeretetnek köszönhetjük a theologia fellendülését, haladását, eredményeit és új, tiszteletreméltó pozícióját, mellyel tudományos téren is fényes bizonyosságát szolgáltatta a protestantizmus életképességének és jogosultságának. Miután azonban ez a nagy tudományos munka szakkönyvekben és tudományos monografiákban volt eldugva, vagy eltemetve s róla a közönség nem igen vett tudomást, minek ékesen szóló bizonyítéka az a feltűnés, amit pl. Delitzsch híres felolvasása, vagy Harnacknak a keresztyénség lényegéről szóló előadása okozott, a theologusok a tudományos eredmények népszerűsítésének a szükségét is mindjobban belátták. Szünidei tanfolyamokon igyekeznek összefoglalni s közölni munkájuk eredményeit (l. a Töpelmannál megjelenő, „Vorträge der theol. Konferenz zu Giessen c. előadássorozatot, ahol Heinrich, Kattenbusch, Mirbt, Deissmann, Rode, Weiss J. Drews, Jülicher, Knoff, Holtzmann, D., Krüger Gusztáv és mások előadásai jelentek meg), az egyetemeken pedig az összes fakultások hallgatói számára hirdetett előadások (a leghíresebb Harnacké: Wesen des Christentums, mely könyvalakban 56—60 ezer példányban kelt el s magyarra is le van fordítva), s a mindenfelé tartott vallásos estélyek szintén ezt a célt szolgálják. A tudományos eredmények népszerűsítésében fontos szerep jutott *Boussset* Wesen der Religion c. munkájának, mert ez adta meg a „lökést a „*Religionsgeschichtliche Volksbücher*“ c. vállalat megteremtésére, melyben a legkiválóbb szakemberek élvezhető s könnyed formában, példátlan olcsó áron teszik hozzáférhetővé távolabb állók számára is a theologiai kutatás eredményeit. (E vállalat ellensúlyozására konzervatívabb theologusok szintén hozzáláttak a munkához, melynek eredménye a „Biblische Zeit und Streitfragen“ c. füzetsorozatban fekszik előttünk). Ezekon kívül több különböző árnyalatú könyvsorozat igyekezett a maga hasznára fordítani a közönség érdeklődését. Teubnernél az „Aus Natur und Geisteswelt“ Quelle u. Meyernél

Leipzigben pedig a „Wissenschaft und Bildung“ c. gyűjteményben jelentek meg bibliai, egyházi és vallásos kérdésekkel foglalkozó könyvecskék. A legfontosabb gyűjtemény azonban ezek között a Tübingenben, Weinel szerkesztésében megjelenő *Lebensfragen* c. vállalat, melyben nagyobb terjedelmű és nagyobb igényekkel fellépő munkák is napvilágot láttak.

Mindeddig azonban hiányzott egy olyan encyklopédia, mely ezen theologiai kutatásnak minden ágát s minden eredményét felölelte s egyöntetűen összefoglalta, amely a szigorúan tudományos módszerrel dolgozó, minden felekezeti szempont kizárásával csak az igazságot kereső s a vallásos jelenségek és érzések megértésére törekvő theologia munkájáról és eredményeiről tájékoztatást nyújtott volna. Ezt a hiányt pótolja s ezt a szükségletet elégíti ki a „*Religion in Geschichte und Gegenwart*“ c. theologiai lexikon, melynek eszméje Rade marburgi tanáré, megvalósítása pedig a legkiválóbb (főként) német theologusok és tudósok derék munkájának köszönhető.

Eddig a lexikonnak három kötete jelent meg. Az első 2128, a második 2194, a harmadik 2448 hasábra terjed. Az anyag egészen az L betűig fel van benne dolgozva. Ebből a három kötetből már tisztán lehet látni az egész mű beosztását és irányát s azt is meg lehet ítélni, hogy megfelel-e a hozzáfűzött várakozásoknak, beváltja-e azt, amit ígért?

A lexikon kimondott célja az, hogy a keresztyénség mai helyzetéről s a modern vallástudomány módszereivel dolgozó kutatás eredményeiről szélesebb körben tájékoztatást nyújtson. E célból felöleli az egész vallástudomány anyagát, az összes hagyományos theologiai disciplinákat s még azokat a dolgokat is, melyek a keresztyén vallással és theológiával közvetlen összefüggésben nincsenek, pl. a művészet és zene, az általános vallástörténet és a szociologia körét is.

A munka természetesen a bibliai kérdések megvilágítására különös súlyt helyez. A legrészletesebb és legbehatóbb cikkek biblikus kérdésekről szólnak. Az nem elég, hogy minden egyes bibliai könyvet külön ismertet, hanem ezen kívül két általános összefoglalást nyújtó cikkben szűri le mindazt, amit a bibliáról és a bibliai tudományról tudni kell.

(*Bibel* 42 hasáb, *Bibelwissenschaft* 56 hasáb ehhez hozzáveendő még a *Literaturgeschichte*, christliche c. cikk, mely 149 hasábnyi terjedelmű s melyből az újtestamentumi irodalom formáinak ismertetésére és jellemzésére 41 hasáb jut). Ezekben a cikkeken nemcsak a biblia van minden oldalról megvilágítva, hanem annak dogmatikai jelentősége és a nevelésben való szerepe is. Külön cikk jut a biblia és egyéb vallásos könyvek illusztrációinak. (*Buchillustration* in religiösen Druckwerken 24 hasáb). Beható ismertetés jutott osztályrészéül sok bibliai kérdésnek pl. az eschatologia 35, az apokalyptikus irodalom 16, a christologia 68 hasáb. Az imádságról 30, a hitről 36, Istenről 36 hasábos

tanulmányt tartalmaz. Az úrvacsora kérdéséről 70 hasábon hordja össze az összes újtestamentumi, történeti, dogmatikai, liturgikus és egyházjogi anyagot. Legfontosabb azonban a biblikus cikkek közül a Heitmüller által írott Jézus életrajz, mely a források szavahihetőségének a kérdéséből kündulva végigvezet Jézus életének a tudomány által vitatott főbb problémáin s gyönyörű összefoglalást nyújt Jézus életéről, tanításáról, szándékairól és reménységeiről. Ezt az igazán meleg hangon megírt élet- és jellemrajzot kiegészíti Baumgarten Ottó azzal, hogy mint egy kaleidoszkópban végigvonultatja előttünk az egyházak, vallásos lelkek, tudósok, művészek Jézus képeit, melyekben azok Jézus nagyságát nemcsak megragadni, hanem a jelen számára is megtartani és életerővé tenni igyekeznek.

A nagy dolgok mellett jut hely az apróbbaknak is. Különösen gyakran találkozzunk ótest. körbe vágó dolgokkal. Egy pár példa a legjobb bizonyítéka annak a gondosságnak, amivel az ótestamentumot kiaknázták. Hosszabb-rövidebb cikkek szólnak a *családról* az ótest.-ban, az *átokról* az ótest.-ban, az ótest.-i *költészetéről*, az ótest.-i *mesékről*, az ótest.-i *képekről*, az ótest.-i *színekről*, az ótest.-i *drágakövekről*, Izráel népének *ünnepeiről*, arról a bánásmódról, melyben *idegeneket* és *pogányokat* részesített, Izráel *szentélyeiről*, az *atyai hatalomról*, az ótest.-i *példázatokról*, a *bálványimáddásról* az ótest.-ban, emellett nem hiányzik az imaköpenyről, imaszijakról szóló cikk sem, sőt megtaláljuk a mai zsidó istentisztelet és pászkavacsora lefolyását is szemléletesen megírva Fiebig tollából.

Az újtestamentum körébe vágó dolgok már nincsenek ennyire elaprózva. A synoptikus evangéliumokról, a János evangéliumáról, az apostoli és apostolok után való korról, zsidó és pogánykeresztyénekről, úrvacsoráról, christológiáról stb. szóló nagyobb áttekintések mellett nagyobbára csak rövid utalásokra akadunk. Ilyen kulturtörténeti, biblia-theologiai vagy más részletkérdések külön nem kaptak helyet, ami egészen felesleges is, hogyha a maguk helyén organikus összefüggésükben úgyis megtaláljuk őket.

Az egyháztörténet köréből különösen kiemelendő az egyes országok történetének, vallásos statisztikájának a részletes tárgyalása s a nevezetesebb egyetemek, s különösen az egyetemek theologiai fakultásának a története. (Berlin, Bern, Bonn, Breslau, Cambridge, Dorpat, Erlangen, Göttingen, Greifswald, Halle, Heidelberg, Jena, Kiel, Königsberg, Löwen, London stb.)

Nagyon messze vezetne, hogyha egyenként fel akarnók az egyes theologiai szakok fontosabb cikkeit sorolni. Ehelyett inkább a jellemzőbb dolgokra mutatunk röviden rá. Ezek közé tartoznak a lexikon vallástörténeti, szociologiai s a jelenkor vallásosságáról szóló cikkei.

A vallástörténeti áttekintések közül kiemelkedik E. Lehmannnak a *vallásosság megjelenési formáiról* (Erscheinungswelt der Religion) szóló, az egész vallástörténeti anyagot felölelő, 81 hasábra terjedő értekezése, mely a vallásos szokások, szent szavak és

szent emberek hármaskörébe csoportosítja a rengeteg anyagot és a Hackmanntól származó, a nem keresztyén vallások szeretetmunkájáról szóló rövidebb áttekintés.

A szociologia kérdései közül minden oldalról megvilágítást nyer az agrárizmus (történet és politika), a vagyon és jövedelem, a pénz és hitel, a szövethozók, kereskedelem, kapitalizmus, osztályharc, fogyasztás és termelés és a bér kérdése.

A kitűzött célnak megfelelőleg sok fontos cikk szól a jelen vallásosságáról. Az e körbe tartozó kérdések legnagyobb részét Baumgarten Ottó dolgozta fel. A modern Jézusirodalomról szóló tanulmányát már említettük. Ebbe a körbe vág Oeser „Dichter und Denker des Auslands in ihrem Verhältnis zur Religion“ c. munkája. Különösen ki kell emelni Baumgarten: *Christentum. Seine Lage in der Gegenwart* c. cikkét, melyben dicsérendő nyíltsággal mutat rá nemcsak a misszió hódításaira, hanem azokra a veszteségekre is, amelyek a keresztyénséget a saját hazájában érték, ahol mint intézménynek és mint vallásnak egyaránt meg-ingott a pozíciója. Nem titkolja el azt sem, hogy a lélekben és igazságban való istenimádást hangsúlyozó modern protestantizmus nagy mértékben népszerűtlen Istennel minden formáság nélkül való érintkezése miatt, sőt rámutat arra a tragikus helyzetre is, hogy sokszor legjobb akarattal végzett vallásos felvilágosítás hajótörést szenved, hanem a tömegnél egyenesen káros hatást is válthat ki. A „pótvallások“ megteremtésére irányuló kísérleteket is felsorolja. Végül mégse pesszimizmussal zárja sorait, hanem hisz a keresztyén elv erejében s azt hiszi, hogyha a minden ember vallásosságába vetett hit illúziójából ki is kell gyógyulnunk, a keresztyén hit a jövőben emelkedettségben és bensőségben csak nyerni fog. A korszellemből magyarázható s érthető meg Oesernek a szülőkről írott, keserű iróniával telt cikke. „*Engländerer im kirchlichen Leben*“ cím alatt pedig Baumgarten óv a piacokon való imádkozástól, egyházi énekeknek népdalmelódiaakra való alkalmazásától s más hasonló kinövésektől, melyek a józan protestantizmus jellemének meg nem felelnek. Viszont ugyanő mutat rá a protestáns vallásosságnak egy nagy hiányára *Grazie in der Religion* c. cikkében. Kant méltóságának Schiller bájával való egyesítését kívánja a vallásos érzés kifejezésében, énekekben, prédikációban. Igen fontosak és újszerűek azok az adatok és ismertetések, melyek a legújabb vallásos, egyházi, egyházpolitikai csoportulásokról és törekvésekről (Evang. Bund, Evang. Vereinigung, Christliche Welt und Freunde der christlichen Welt, Evang. Sozial Christlich- Sozial Ferienkurse (theologische), Diskussionsabende. Dürerbund, Los von Rom Bewegung, Gemeindeorthodoxie Gemeinschaftschristentum, Germanisierung des Christentums) szólnak. A most élő vagy hozzánk közelebb álló theologusokról, philosophusokról és vallásos jelentőséggel bíró nagy emberekről rövid, tárgyilagos és minden lényegest kiemelő életrajzokat találhatunk benne. (Bauer Br. Bonus, Carlyle, Bismarck, Freussen, Haeckel, Harnack, Humboldt S. Kalthoff, Kierkegaard, Lhotzky stb.)

Ez a rövid s még a legfontosabb dolgokra is csak igen hiányosan rámutató áttekintés is sejteti azt, hogy nem közönséges, hanem kiváló, a tudomány színvonalán álló encyklopediával állunk szemben. Ennek különben legerősebb biztosítéka az az irógárda, mely a lexikon megalkotásánál közreműködött. Az ótestamentumi résznek Gunkel volt a szerkesztője, a legtöbb cikket Baentsch, Benzinger, Bertholet és Gressmann irták; az újtestamentumi résznek a szerkesztője Heitmüller volt, mellette Bousset, A. Meyer, Joh. Weiss, R. Knopf és Fiebig dolgoztak a legtöbbet. A dogmatikai résznek Troeltsch, az apologetikainak Wobbermin és Wendland, az ethikainak Scheel volt a szerkesztője s Titius a legszorgalmasabb munkatársa. A nevelésügyet Schielere, a szociológiát Siebeckre bízták. Rajtuk kívül Schian giesseni, Umlett hallei, Glane jénai és Gressmann berlini tanárok állottak egy-egy tudományszak élén. Ezekhez csatlakozott a sok munkatárs, akik között csak *magyart* keresünk hiába. Igaz ugyan, hogy „*Oesterreich-Ungarn*“ még csak ezután következik, de már eddig is akadhatott volna egy magyarnak dolga. Eddig ugyanis mindössze az *Erlau* (Eger), *Gran*, *Lugos*, *Confessio Cseengeriana*, *Drévai* és *Goldzieher* c. cikkekben találunk — különben teljesen kifogástalanul megírt — magyar vonatkozású dolgokat. (Ez a hiány azonban, sajnos, a lexikon tudományos teljességét és hasznavehetőségét nem nagyon alterálja).

A lexikon első három kötete beváltotta azt, amit ígért. A theologiai tudomány állásáról, egyes problémáiról alapos, sokszor részletes és teljesen kimerítő tájékozást nyújt. A modern vallásosság főbb kérdéseit megértő elmélyedéssel boncolgatja. Minden, a vallásossággal bárminő távoli összefüggésben álló, papot, theologust, egyházi embert érdeklő kérdésről megemlékezik. Van benne cikk még a papok szakálláról is, hiszen tudvalevőleg Kalthoffot először szakállviselés miatt akarták megrendszabályozni. Kimerítő irodalmi útmutatásai segítségével nem lesz nehéz bármely kérdésben eligazodni, vagy alaposabb ismereteket szerezni. A cikkek nem tudományos homályban vannak tartva, hanem könnyen érthető precizitással vannak megfogalmazva, ami theologiába vágó munkánál nagy szó. S ami fő, nemcsak a stílusa, hanem a theologiai álláspontja is világos! A könyvek papirosa, nyomása jó, a betűk szépek. Még a képmelléletek is igen jók. Kár, hogy térképnek eddig nyoma sincs benne.

A könyv ára sem tulságos nagy. Mindenki ugyan nem szerezheti meg magának, azonban könyvtáraink számára nélkülözhetetlen segédeszköz, mely bármely kérdésben gyorsan, biztosan, alaposan és ami a legfőbb, különösen felekezeti dolgokban *tárnyilagosan* útba tud igazítani. A modern tudományos theologia eme hatalmas anyagot tartalmazó, kiváló encyklopediáját ezenkívül a legmelegebben lehet ajánlani azok számára, akik bármilyen egyházi vagy vallásos kérdésben nem felekezeti szempontok szerint akarnak tájékozódni, hanem tényeket, valóságot és igazságot keresnek mindenekelőtt.

Szimonidesz Lajos.